

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. - М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Арутюнова Н.Д., Ширяев Е.Н. Русское предложение. Бытийный тип. Структура и значение. - М.: Русский язык, 1983. - 198 с.
3. Данильчук І.Г. Функціонально-семантичне поле посесивності в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. - Одеса, 1996. - 17 с.
4. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. -1987. - №3. - С.20-32.
5. Кузнецова Э.В. Формально-семантический анализ вариантов значения глагола брать // Исследования по семантике : Межвуз. науч. сб. - Уфа, 1975. – Вып. 1 - С.44-59.
6. Мішеніна Т.М. Структурно-семантичні особливості синтаксичних конструкцій посесивності в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. - К., 2005. - 188 с.
7. Топоров В.Н. О некоторых предпосылках формирования категории посесивности// Славянское и балканское языкознание. - М.: Наука, 1986. - С.142-166.
8. Чинчлей К.Г. Поле посесивности и посесивные ситуации // Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посесивность. Обусловленность / А.В.Бондарко, М.Д.Восейкова, В.Г.Гак. - Спб : Наука, 1996. – С.100-117.

В. В. Денисюк

СТІЙКІ СПОЛУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІЛОВІЙ ПИСЕМНОСТІ XVII ст. (на матеріалі актів Бориспільського міського уряду)

XVII ст. стало визначальним етапом у розвитку української мови. Крім лексикографічної та граматичної обробки тогочасної мови, продовжує активно розвиватися й мова діловодства, що проявилось не тільки в усталенні традиційних елементів того чи того ділового документа, а й уживанням кліше, формул, окремі з яких, вийшовши за межі ділової сфери, стали фразеологізмами. О. Стороженко, автор передмови до першого видання “Актів Бориспільського міського уряду”, так відгукувався про мову пам’ятки: “Мова актів, писаних по-руськи, – малоруська мова тодішніх канцелярій, і навіть акти, написані по-польськи, носять на собі її вплив, не відзначаючись чистотою і правильністю польської мови” [8, XIV]. Вони охоплюють майже все століття – з 1612 р. по 1699 р. Аналізовані акти вже були об’єктом лінгвістичних досліджень. Так, ще в середині минулого століття М.А. Жовтобрюхом докладно проаналізовано морфологічні особливості пам’ятки [1–3], В.Ф. Сичем – синтаксичні [6; 7]. Нещодавно досліджувана пам’ятка привернула увагу й діалектологів (доповідь Л.В. Дикої “Акти Бориспільського міського уряду” в діалектологічній перспективі” на Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 100-річчю з дня народження М.А. Жовтобрюха (Черкаси, листопад 2005 р.). Аналізовані тексти стали надійним ілюстративним матеріалом для пояснення явищ різних мовних рівнів у підручниках з

історичної граматики української мови, а також чотиритомному академічному виданні “Історія української мови”. Однак для пояснення особливостей української фразеології XVI–XVIII ст. в “Історії української мови. Лексиці і фразеології” матеріал цієї пам’ятки відсутній [5, 508–522]. Тож у нашій статті ми спробували заповнити цю прогалину.

“Акти Бориспільського міського уряду” – збірка ділових документів різного призначення, відповідно для кожного виду документів властиві свої стійкі сполуки, хоча й деякі з них використовуються для оформлення кількох видів документів. Зі структурних компонентів це, зокрема, стосується кінцевого протоколу, де йшлося про внесення запису до міських книг та підтвердження виконання цієї дії. Так, тут подибуємо стійкі лексичні сполуки, які тогочасні писарі використовували для: **а) пояснення, з якою метою зроблено запис**, напр.: *що для лепшого вери и певности обѣ сторонѣ дали собѣ до книг метких Барышполских записат* (16; у дужках подаємо номер сторінки за виданням: Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда. 1612–1699 гг. – К., 1892); *што для памети obu сторонѣ дали до книг мескихъ Барышполскихъ записати* (16); *просила нас, вряду, абы то было про память записано* (17); *о што просит нас уряду, абы было для памети до книг записано* (49); *для лѣпшой вѣры и поваги* (72); *для лѣпшой вѣры и певности и правного попартя* (88); **б) підтвердний запис**, напр.: *што ест записано и принято* (24); *што есть записано* (49); *що ест и записано* (85); *що ест и записано* (101).

У кожному документі йдеться про часові межі угоди. Для цього писарі використовували (незалежно від мови – української чи польської) сполуку *вечными часы* (*вѣчными часы, wiecznymi czasu*), яка позначала “назавжди, завжди, постійно” чи “ніколи”. Аналізована пам’ятка фіксує, що навіть у межах однієї складної синтаксичної конструкції сполука *вечными часы* може вживатися з антонімічним значенням: *ижем, поведае, продал огород свой власный, никому, ни въ чом не пенный и не завяденый, лежащий подле двора Гаврыла Бондара и подле огорода Миска Крамара, пану Деонисови Матушкевичу за копъ тры грошей литовскихъ, вечными часы* [назавжди. – В. Д.]; *до которого огорода не мае мѣти помененный Семень Третьакъ жадное потребности, ани он самъ, так тежъ и жона его и потомкове его, вечными часы* [ніколи. – В. Д.]; *тилко помененный Матушкевич мае оный огород спокойне уживати, и волно оному продати, даровати и яко хотѣти тым огородом оборочати, яко своим власным вечными часы* [завжди, постійно. – В. Д.] (15). Інколи для передачі значення “назавжди” використовувалися сполуки *въ держане вѣчное; на потомные часы; на вѣчност* (96).

Досліджувані тексти засвідчують, що стійкі лексичні сполуки були традиційним компонентом у зачині та кінцевому протоколі, основна частина цих сполук у більшості випадків не містила.

У зачині маємо стійкі сполуки на підтвердження особи (осіб), яка (які) звертається до уряду особисто. Для цього писарі використовували лексичну формулу *ставши очевисто* (а також її варіанти). Зазначимо, що саме в такому сполученні розкривається значення лексеми *очевисто* – “персонально, особисто”, а не “очевидно”. Наприклад: *Передо мною Яцutoю, войтомъ Барышполскимъ, бурмистрами и присежными, зуполною лавою, ставши очевисто Федор Хорошій и с пасинком своим Марком* (24); *Ставши очевисто на врьдѣ меском Барышполским (передо мною) войтом Яцutoю и бурмистрами в ратушу, Андѣрһй Адаменко з Нижина* (25); *На врьде меском перед нами Иваном Тимошенькомъ войтомъ з бурмистрами Миску Ходорковъским, Иваном Тихим, постановившыся очевисто Савчиха Оршика* (57).

У цілому ж, якщо говорити про компонентні та лексичні особливості зачину та кінцевого протоколу, то помітної різниці в межах однотипних документів немає; вона стосується різнотипних документів. На цьому неодноразово наголошували українські дослідники [4, 63–64; 9, 41], які визначили для ділових документів XIV–XVII ст. усталені звороти. На відміну від українських грамот XIV–XV ст., де ділові документи починалися переважно формулою звертання до Святої Трійці чи особовим займенником *я/мы*, акти Бориспільського міського уряду відбивають тогочасні суспільні процеси, методи управління, а тому традиційним для них є конструкція звертання до органів місцевого самоврядування, напр.: *Перед нами Григорием Малишенком войтом, з бурмистрами Михаиломъ Шулгою, Гарасимом Догтаром, Яковомъ Яцутенком, Максимом Поташиным, ставши очевисто Феско Матвѣнко* (60). Особи, які входили до уряду, могли бути перераховані в зачині (див. наведений приклад), у багатьох випадках повну антропонімійну формулу використовували для ідентифікації голови уряду, для номінації інших членів уряду використовували іменник на позначення посади, напр.: *Передо мною Кондратом Сеновичомъ войтомъ Барышпольскимъ, бурмистры и присежными, ставши очевисто Грунь Ивановичъ* (4).

Тільки один текст – духовний заповіт Варвари Микитихи Зінчихи – містить традиційну для документів такого виду початкову формулу: *Во имя Отца и Сына и (Духа) Святого Аминь* (100). Ця духівниця засвідчує вживання і стійких сполук для позначення заборони порушувати викладене в документі, напр.: *слова моего касовати, костей моих порушати; слова моего касовати и кости мои порушати; на страшный судъ Божий позывати* (101).

Початковий протокол містить і стійкі лексичні формули, якими передавався спосіб викладу суті справи, що розглядалася: *зознал доброволне* (24); *сознать доброволне* (25); *оповѣл ясне и явне* (52); *визнала ясне и явне* (57); *визнать явне и доброволне* (72); *визнать ясне, явне и доброволне* (73); *зознал ясне, явне и доброволне* (76). В. Титаренко, досліджуючи лексичні формули в “Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року”, такі сполуки кваліфікує як “назви допитів, зізнань” [9, 40]. Очевидно, наведені стійкі лексичні сполуки можна розглядати як міжгалузеві терміни, оскільки в аналізованій В. Титаренко пам’ятці в більшості текстів ідеться про розкриття злочинів та покарання винуватців, в “Актах Бориспільського міського уряду” більшість текстів засвідчують здійснення акту купівлі-продажу, обміну, залагодження дріб’язкових чвар між членами сім’ї чи сусідами.

Проте навіть у тих актах, де йдеться про скоєння злочину, на його позначення подибуємо такі стійкі лексичні сполуки: *злий учинокъ* (78); *вчиньку явъному* (104), *злодѣйскому вчинку* (104); *явъное злодѣйство* (107); *дѣло злочинное* (108); *злодѣйский проступокъ* (109); *явъный проступокъ* (109). Усі наведені приклади використовувалися для позначення злочину в цілому, а лексеми *учинокъ/вчинокъ*, *злодѣйство*, *проступокъ* абсолютно не диференціювали ступінь тяжкості злочину. Поодинокими випадками засвідчені фразові номінації, що позначають конкретні злочини, напр.: *забойство учинилъ* (78); *крадецтво починили* (97).

Стійкими сполуками передавалися й назви покарань. Бути покараним (загальне значення) передавалося сполукою *караня однѣс* (62); тілесні покарання позначалися словосполученнями *на горлѣ каран* (56); *на горло осудившы* (56); *плату на своем тѣлѣ и здоровья понестѣ* (59); *на своихъ головахъ отнесутъ изгибель* (98); до цієї групи можна віднести сполуку *выводилисма инквизицию* (56); нетілесні – *выбити изъ мѣста* (104); *выволавъши из мѣста* (104); *из мѣста вигнати* (107), що, очевидно, було також одним із найбільших покарань, оскільки досліджувані тексти засвідчують заборону іншим жителям міста Борисполя переховувати в себе чи навіть давати тимчасовий прихисток покараним, напр.: *а вигнавъшы приказали кождому з народа жителей наших в мѣсти не приймают, и на фольваркахъ не держатъ, яко доводныхъ, явныхъ злочинцовъ* (107). Способом визнання провини і наступного покарання було просити вибачення в людини, яку обмовив. Один раз зафіксовано сполуку, що передає значення “забрати назад (слова)”: *нецнотливые слова у своѣ уста побра(ла)* (60).

Назви грошових одиниць, крім одноклексмної номінації, позначалися словосполученнями, за допомогою яких передавалося значення “готівка” та

опозиція “власні гроші / позичені гроші”, напр.: *грошей готовых* (17); за *грошѣ свои власны* (45); за *готовые грошѣ* (48); за *готовую суму* (70, 76).

Для сучасної ділової мови залишаються традиційними лексикалізовані одиниці *вищезазначений, нижчезазначені*. Ці лексеми використовувалися для уникнення багаторазового повтору однієї з дійових сторін, злочинів, певних дій і в досліджуваних нами текстах, напр.: *выше помененый* (5); *перед нами врядом меским Барышполским вышей менованым* вчинили роздѣлок *вышей менованая* (13); *дня вышьменованого* (20); *року и дня вышменованихъ* (53); *Перед нами Евстафиемъ Подгайнимъ войтом з бурмистрами засѣлими нижей описаними* (71); *дня вышьзаписанномъ* (71); *вышвспоменений* (78); *звышопѣсанний* (80).

У тексті 120 подибуємо стійку сполуку *Богоспасаемого града Борисполя: я вышьменованная Семениха изгодившися о дулг слушный вчинивши изъ жители Богоспасаемого града Борисполя* (88). За даними “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”, атрибутів *богоспасаемый* міг уживатися тільки стосовно міст, позначаючи “який перебуває під опікою Бога, захищається Богом” (*СУМ XVI–XVII*, 2, 149). Така сполука була традиційною для номінації міст, що ввійшли в історію своєрідними символами.

Власне фразеологізмів маємо один: у тексті 89 зі значенням “повністю, до найменших дрібниць” маємо сполуку *од мала до веля / от мала до велика: аже Веремѣй вынен был долгу тому Михайленку за розный товар, за который товар Веремѣй все отдал тому Михайленку од мала до веля* (61). “Фразеологічний словник української мови” засвідчує функціонування і в сучасній мові цього фразеологізму – *від і до* (*ФСУМ*, 113).

Отже, “Акти Бориспільського міського уряду” свідчать про розгалужену систему стійкої фразової номінації в українській мовній практиці XVII ст., а також є надійним твердженням того, що між Правобережжям і Лівобережжям на рівні ділової писемної мови не було відчутного розриву.

Умовні скорочення

СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Вип. 2. – Львів, 1994. – 151 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 984 с.

Література:

1. Жовтобрюх М. А. З морфології “Актів Бориспільського міського уряду XVII століття” // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – Т. 10. Серія іст.-філол. наук, вип. 3. – Черкаси, 1957. – С. 109–125.

2. Жовтобрюх М. А. Из морфологии “Актив Бориспільського міського уряду XVII століття”. Прикметники, числівники // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – Т. 15. Серія філол. наук, вип. 5. – Черкаси, 1960. – С. 147–162.
3. Жовтобрюх М. А. Прикметники в “Актах Бориспільського міського уряду XVII століття” // Тези доповідей та повідомлень наукової конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченої підсумкам науково-дослідної роботи за 1958 р. – Вип. 4. Секція мовознавства і літератури. – Черкаси, 1958. – С. 20–23.
4. Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам’ятки літературної мови // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 62–70.
5. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с.
6. Сич В. Ф. Из синтаксису складного речення “Актив Бориспільського міського уряду XVII століття” // Тези доповідей та повідомлень наукової конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченої підсумкам науково-дослідної роботи за 1958 р. – Вип. 4. Секція мовознавства і літератури. – Черкаси, 1958. – С. 24–27.
7. Сич В. Ф. Из спостережень над синтаксисом простого речення “Актив Бориспільського міського уряду XVII століття” // Тези доповідей та повідомлень наукової конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченої підсумкам науково-дослідної роботи за 1957 р. – Вип. 3. Секція мовознавства і літератури. – Черкаси, 1958. – С. 31–34.
8. Стороженко А. Предисловие // Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда. 1612–1699 гг. – К., 1892. – С. I–XIX.
9. Титаренко В. Лексичні формули в “Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року” // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 34, ч. II. – Львів: ЛНУ, 2004. – С. 39–45.

О.Л.Доценко

ТЕХНІКА ФОРМУЛЮВАННЯ ЗАПИТАНЬ У СУДОВОМУ ДИСКУРСІ

(на матеріалі справ, що розглядалися судовою палатою у цивільних справах Верховного Суду України)

Сучасний період становлення України як демократичної держави позначився переглядом правових норм, які визначають особливості судової системи, статус і компетенцію суддів, інших учасників судового процесу. Нагальною проблемою сучасного судоустрою є впровадження чи невпровадження суду присяжних, тобто уповноваження розглядати судові справи та виносити відповідні рішення нефахівцями. Отже, дослідження особливостей мовленнєвої поведінки професійних юристів та нефахівців у ході судових слухань може дати відповідь на низку актуальних запитань. Однак в Україні досі ця проблема є маловивченою, особливо з лінгвістичного погляду. Зумовлено це переважно особливостями судової системи, успадкованої від СРСР, яка відзначалася абсолютним ігноруванням сили слова. Натомість в